

KRZYSZTOF DAWID MAJUS (Tel Awiw, Izrael)
orcid.org/0000-0003-3588-0995

SZEALTIEL AJZYK GRÄBER – WYDAWCA Z JAROSŁAWIA I JEGO PUBLIKACJE

ABSTRACT

The article is devoted to the figure of Shealtiel Eisig Gräber, who lived at the turn of the 19th century and was active in Jarosław and Przemyśl (then Austrian Galicia, now in Poland). Inspired by the works of the Italian scholar Samuel David Luzzatto, he edited and published periodicals and books thus promoting the idea of Jewish enlightenment (Haskalah). The article briefly describes Gräber's biography, family background and social activities, followed by a broader discussion of his publishing activities.

Keywords: Gräber, Luzzatto, Haskalah, Jarosław, Przemyśl, Galicia

Słowa kluczowe: Gräber, Luzzatto, Haskala, Jarosław, Przemyśl, Galicja

W trakcie przygotowywania bibliografii druków hebrajskich i żydowskich, wydawanych i tłoczonych w Przemyślu do 1939 r., zwróciło moją uwagę kilkanaście z ponad 800 opublikowanych tam książek i periodyków¹. Wyraźnie różniły się charakterem od pozostałych, czyli od ksiąg religijnych w języku hebrajskim, które były przeznaczone dla wąskiej grupy uczonych w Piśmie, oraz od dedykowanych szerokiemu gronu czytelników przypowieści chasydzkich i popularnych sztuk teatralnych w jidysz. Wyróżniały się one tym, że ich adresatem była tworząca się od niedawna świecka inteligencja żydowska oraz tym, że poświęcone były prężnie rozwijającemu się w Europie od połowy XVIII w. ruchowi oświeceniowemu (Haskala²). Cechą charakterystyczną tego ruchu, widocznego zwłaszcza w większych miastach, było propagowanie odrodzenia kulturalnego i społecznego Żydów poprzez rozwój nauki, filozofii, reformę szkolnictwa oraz zbliżenie do kultury krajów, w których żyli.

¹ Zdobyte podczas prac informacje zostały zawarte w artykule: K.D. Majus, *Drukarze i wydawcy hebrajskich i żydowskich druków w Przemyślu*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2020, t. 14, z. 2, s. 255–285.

² Haskala (hebr.: wykształcenie, oświata, oświecenie) – termin utworzony w 1832 r. na określenie ruchu szerzącego wśród Żydów w latach 1750–1880 nowoczesną kulturę europejską, głównie w Polsce, Włoszech, Niemczech i niektórych innych krajach zachodniej Europy.

W owych czasach najprostszą, najbardziej skuteczną i niemalże jedyną formą przekazywania własnych przekonań były książki i czasopisma. Rozumiał to i – jako redaktor i wydawca – skrzętnie wykorzystał dla krzewienia idei oświeceniowych w Galicji ich entuzjasta Szealtiel Ajzyk Gräber. Nie wspominają o nim znane mi słowniki biograficzne Żydów publikowane w języku polskim³, a krótkie wzmianki odnalazłem jedynie w kilku opracowaniach w języku hebrajskim⁴. Postanowiłem zatem odnaleźć więcej informacji o tej postaci, aby zapoznać z nią polskich czytelników, gdyż losy i dokonania Gräbera stanowią niewątpliwie przyczynek do historii materialnej i niematerialnej Przemyśla, Jarosławia, Sanoka, Krakowa i Lwowa.

Szealtiel Ajzyk (Eisig) Gräber urodził się 21 VII 1856 r. w Jarosławiu jako jedyne dziecko pochodzącej z Sanoka średniozamożnej rodziny miejscowego jubilera i otrzymał tradycyjne religijne wychowanie żydowskie. Dzieciństwo i młodość spędził w Jarosławiu, nie później niż w październiku 1874 r. zamieszkał w Przemyśle, po czym w 1883 r. powrócił do rodzinnego miasta⁵.

Jego ojciec, Izak Lejb, syn Majera i Frimet, trudnił się w Jarosławiu wytwarzaniem i sprzedażą wyrobów ze srebra⁶. Urodził się w Sanoku w lipcu 1830 r. i zmarł w Jarosławiu 4 VI 1911 r.⁷ Matka, Chaja z domu Holz, córka Izaka (Ajzyka) i Beli, urodziła się w Sanoku w kwietniu 1823 r. i zmarła w Jarosławiu 29 XII 1905 r.⁸ Izrael Lejb i Chaja zawarli oficjalny ślub w Jarosławiu 3 VII 1890 r.⁹

Nie później niż w październiku 1874 r. Szealtiel Ajzyk zawarł (nieuznawany przez władze) ślub religijny z urodzoną w Przemyśle w 1857 r. Mirl Lichtbach, córką Abrahama i Ester z domu Weingarten, i tradycyjnym żydowskim zwyczajem zamieszkał u teściów w Przemyśle, natomiast oficjalny ślub małżonkowie zawarli dopiero 24 I 1892 r. w Jarosławiu¹⁰. Ajzyk i Mirl utrzymywali się z działalności handlowej. W dokumentach stanu cywilnego i w księgach

³ Zob. np. A. Potocki, *Słownik biograficzny Żydów z Podkarpackiego*, Rzeszów 2010; *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 1–2, oprac. Z. Borzyszyńska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.

⁴ N. Sokołow, *Sefer zikaron le-sofrej Israel ha-chajim itanu ka-jom* [Księga pamięci żyjących obecnie pisarzy żydowskich], Warszawa 1889, s. 22; N.M. Gelber, *Toldot ha-tnua ha-cijonit be-Galicja* [Dzieje ruchu syjonistycznego w Galicji], Jeruzalajim 1958, s. 65–66; G. Kresel, *Leksikon ha-safrut ha-ivrit be-dorot achronim* [Leksykon literatury hebrajskiej w ostatnich pokoleniach], t. 1, Merchawja 1965, s. 499–500; *Kawim le-dmuto szel ha-sofer Szealtiel Ajzyk Gräber* [Zarys postaci pisarza Szealtiela Ajzyka Gräbera], w: *Sefer Jaroslaw. Gal-ed le-zecher irejnu* [Księga Jarosławia. Pomnik pamięci naszego miasta], red. I. Alperowitz, Tel Awiw 1978, s. 303.

⁵ S.A. Gräber, *Esterach. Przemiszl* [Austria, Przemyśl], „Ha-Cfira”, 21 X 1874, nr 15, s. 114.

⁶ Zawód Izaka Lejba określano w aktach stanu cywilnego jako „Silberarbeiter” (Archiwum Państwowe w Przemyśle [dalej: APP], sygn. 56/2136/2/92, k. 2, akt ślubu Szealtiela Ajzyka Gräbera i Mirl Lichtbach; APP, sygn. 56/2136/3/182, k. 26, akt zgonu Chai Gräber) bądź „złotnik” (APP, sygn. 56/2136/3/1191, k. 10, akt zgonu Izaka Lejba Gräbera).

⁷ APP, sygn. 56/2136/3/1191, k. 10, akt zgonu Izaka Lejba Gräbera.

⁸ APP, sygn. 56/2136/3/182, k. 26, akt zgonu Chai Gräber.

⁹ APP, sygn. 56/2136/2/88, k. 14, akt ślubu Izaka Lejba Gräbera i Chai Holz.

¹⁰ APP, sygn. 56/2136/2/92, k. 2, akt ślubu Szealtiela Ajzyka Gräbera i Mirl Lichtbach.

adresowych Ajzyk figuruje podczas zamieszkania w Przemyśle jako nieokreślony bliżej przedsiębiorca (*Geschäftsmann*), choć z licznie zamieszczanych w hebrajskojęzycznej prasie ogłoszeń wynika niezbiecie, że trudnił się handlem książkami. Po powrocie do Jarosławia figurował w latach 1887–1890 jako właściciel sklepu spożywczego (*Greisler*), w latach 1892–1893 jako właściciel sklepu z przyprawami (*Spezereikrämer*), w 1896 r. jako właściciel sklepu korzennego (*Colonialwaaren*), a w latach 20. XX w. jako fabrykant wody sodowej. Natomiast Mirl figuruje w 1903 r. jako handlarka naftą (*Naphtahändler*) i sprzedawczyni przypraw (*Spezereiwarenhändler*)¹¹.

Szealtiel Ajzyk Gräber zmarł (już jako wdowiec) na zapalenie nerek 30 IX 1926 r. w Jarosławiu i nazajutrz został pochowany na miejscowym cmentarzu żydowskim¹².

Ajzyk i Mirl mieli pięciu synów i dwie córki: Józef Meir, urodzony 4 IV 1876 r. w Przemyśle, w roku 1900 wyemigrował do USA, poślubił tam Lilian Tobinsky (1873–1961) i zmarł w Los Angeles 23 XII 1954 r.¹³; Chaim urodził się w Przemyśle 30 I 1878 r. i zmarł tam 10 V 1879 r.¹⁴; Miriam Perl, urodzona 24 IX 1880 r. w Przemyśle, poślubiła Mojżesza Knechta¹⁵; Hanoch, urodzony 30 XII 1882 r. w Przemyśle, w roku 1906 wyemigrował do USA, poślubił tam Adę (1888–1968) i zmarł 27 VI 1954 r. w Cook, Illinois¹⁶; Frimet, urodzona 5 III 1887 r. w Jarosławiu¹⁷, 28 II 1909 r. poślubiła w Jarosławiu urodzonego w Sanoku 3 XI 1883 r. i zamieszkałego tam kupca zbożowego Markusa Schliesselfelda¹⁸; Chaim Mojżesz, urodzony 25 IX 1890 r. w Jarosławiu, w roku 1953 wyemigrował do USA, poślubił tam Jennie Brand (1907–1970), zmarł 23 XI 1974 r. w Cook, Illinois¹⁹; Ozjasz Lewi, urodzony 4 I 1893 r. w Jarosławiu, w roku 1913 wyemigrował do USA, poślubił tam Helen Weiss (1900–1986), zmarł 1 X 1956 r. w Vicksburg, Missisipi²⁰.

¹¹ J. Burger, *Galicyjska księga adresowa*, Lwów 1896, s. 135; „Österreichischer Zentralkataster sämtlicher Handels- Industrie- und Gewerbebetriebe, X. Band, Die Betriebe von Galizien und Bukowina”, Wien 1903, s. 885–886.

¹² APP, sygn. 56/2136/3/251, k. 38, akt zgonu Szealtielu Ajzyka Gräbera.

¹³ APP, sygn. 56/1924/0/4, k. 80, akt urodzenia Józefa Meira Gräbera; *Geneanet*, <https://en.geneanet.org> [dostęp: 6.04.2024].

¹⁴ APP, sygn. 56/1924/0/5, k. 76, akt urodzenia Chaima Gräbera; sygn. 56/1924/0/20, k. 102, akt zgonu Chaima Gräbera.

¹⁵ APP, sygn. 56/1924/0/6, k. 88, akt urodzenia Miriam Perl Gräber; *Geneanet*, <https://en.geneanet.org> [dostęp: 6.04.2024].

¹⁶ APP, sygn. 56/1924/0/6, k. 321, akt urodzenia Hanocha Gräbera; *Ancestry*, <https://www.ancestry.com> [dostęp: 4.01.2024]; *Geneanet*, <https://en.geneanet.org> [dostęp: 6.04.2024].

¹⁷ APP, sygn. 56/2136/1/18, k. 10, akt urodzenia Frimet Gräber.

¹⁸ APP, sygn. 56/2136/2/124, k. 5, akt ślubu Markusa Schliesselfelda i Frimet Gräber.

¹⁹ APP, sygn. 56/2136/1/21, k. 106, akt urodzenia Chaima Mojżesza Gräbera.

²⁰ APP, sygn. 56/2136/1/25, k. 4, akt urodzenia Ozjasza Lewiego Gräbera; *Geneanet*, <https://en.geneanet.org> [dostęp: 6.04.2024].

Mimo konserwatywnej edukacji Gräber stał się jednym z czołowych żydowskich działaczy narodowych i oświeceniowych w Galicji oraz aktywnym publicystą i wydawcą, a także lokalnym przywódcą nurtu Haskali. W czerwcu 1878 r. założył w Przemyśle wraz z Henrykiem Matznerem²¹ skupiające młodych przemyskich inteligentów stowarzyszenie „Dorszej Tora we-daat” [Żądni Tory i wiedzy], którego celem było krzewienie języka i literatury hebrajskiej²². Był korespondencyjnym członkiem założonego w 1861 r. w Ełku i działającego od 1885 r. w Berlinie renomowanego towarzystwa i wydawnictwa „Mekicej nirdamim” [Budzący uśpionych] zajmującego się publikacją rzadkich i cennych hebrajskich rękopisów i ksiąg²³. Udzielał się także społecznie i już we wrześniu 1875 r. został współzałożycielem działającego w Przemyśle stowarzyszenia „Tomchej asurim” [Wspierający więźniów] prowadzącego kampanię na rzecz zapewnienia osadzonemu w więzieniach pobożnym Żydom koszernej diety²⁴. Wspierał również ruch syjonistyczny i działające w Galicji stowarzyszenie „Jiszuw Erec Israel” [Osadnictwo Kraju Izraela], mające na celu ekonomiczne wspomaganie Żydów decydujących się na emigrację z Galicji i osiedlenie w Izraelu (wówczas część Imperium Osmańskiego)²⁵. Działalność tę popularyzował publikowaniem krótkich artykułów na wspomniane wyżej tematy w hebrajskich periodykach „Ha-Cfira” (1874–1875), „Ha-Iwri” (1878, 1883) i „Ha-Melic” (1879)²⁶.

Dał się jednak poznać przede wszystkim jako wielki admirator twórczości i idei Samuela Dawida Luzzatto (1800–1865), znanego pod akronimem Szadal (od inicjałów w języku hebrajskim), wybitnego włoskiego uczonego, poety, autora wielu dzieł w językach hebrajskim i włoskim, aktywnego członka zainicjowanego w Niemczech oświeceniowego ruchu „Wissenschaft des Judentums” [Wiedza o judaizmie], które zajmowało się krytycznym badaniem

²¹ Henryk (Heinrich) Matzner, „znawca i miłośnik literatury hebrajskiej, współzałożyciel młodzieżowego stowarzyszenia na rzecz promocji żydowskiej literatury w Przemyśle” (Ch.D. Lippe, *Bibliographisches Lexicon der gesamten jüdischen Literatur der Gegenwart*, Wien 1879, s. 316).

²² *Maasim be-kol-jom* [Czyny codzienne], „Ha-Melic”, 28 VIII 1878, nr 7, s. 148; D. Nitzani, *Tnuot politiot be-rechow ha-jehudi* [Ruchy polityczne na żydowskiej ulicy], w: *Sefer Pszemiszl* (Przemyśl Memorial Book), red. A. Menczer, Tel Awiw 1964, s. 90; *Mazkeret Lewi. Sefer zikaron lichwod ha-raw dr Lewi Freund* [Pomnik Lewiego. Księga pamięci ku czci dra Lewiego Freunda], red. M. Mikam, C. Karl, Tel Awiw 1953, s. 142.

²³ M. Thulin, *Kaufmanns Nachritendienst. Ein jüdisches Gelehrtennetzwerk im 19. Jahrhundert*, Göttingen 2012, s. 370.

²⁴ S.A. Gräber, *Esterach. Przemiszl* [Austria, Przemyśl], „Ha-Cfira”, 16 IX 1875, nr 36, s. 282.

²⁵ S.A. Gräber, *Esterach-Ungarn. Pszemiszl* [Austro-Węgry. Przemyśl], „Ha-Cfira”, 26 V 1875, nr 20, s. 154–155.

²⁶ „Ha-Cfira” [Jutrzenka], początkowo tygodnik, a następnie dziennik, ukazujący się z przerwami w Warszawie w latach 1862–1931; „Ha-Iwri” [Hebrajczyk], tygodnik ukazujący się w latach 1865–1890 w Galicji (Lwów, Brody); „Ha-Melic” [Orędownik], początkowo tygodnik, a następnie dziennik ukazujący się w latach 1860–1904 w Imperium Rosyjskim (Odessa, Petersburg).

literatury i kultury żydowskiej, mającym na celu analizę pochodzenia żydowskich tradycji. Propagujące żydowskie oświecenie pisma Szadala wywarły niewątpliwy wpływ na poglądy Gräbera, co znalazło odzwierciedlenie w jego działalności i doborze wydawanych przez niego dzieł.

Wydawnicze dzieło Szealtiel Ajzyka Gräbera obejmuje 23 starannie wydane książki opublikowane w latach 1880–1903 i drukowane we Lwowie, Przemyślu i Krakowie. Spośród nich ponad połowa to wydane w większości po raz pierwszy opisanie poniżej dzieła Szadala i jego uczniów bądź z nim związane.

Już w 1880 r. wydał książkę *Jesodej ha-Tora* [Podstawy Tory] opatrzoną także tytułem w języku niemieckim *Grundprinzipien der Thora*. Zawiera ona opracowania niepublikowanych wcześniej artykułów Szadala omawiających podstawowe zasady religii mojżeszowej. Drukowana była we Lwowie w drukarni Jakuba Ehrenpreisa. Jej obszerną recenzję opublikował wiedeński tygodnik „Die Neuzeit”²⁷. W tym samym roku ukazała się książka *Szadal megisz mi-szirei Rihal* [Szadal przedstawia wybór poezji Rihala]²⁸, zawierająca opracowane przez Szadala wybrane poezje mieszkającego w Hiszpanii średniowiecznego rabina, lekarza, poety i filozofa Jehudy Halewiego (1075–1141). Wznowienie tej książki ukazało się w Tel Awiwie w 1996 r. Obydwa tytuły były drukowane we Lwowie w drukarni Jakuba Ehrenpreisa.

Rok później ukazało się dzieło Szadala zatytułowane *Tal orot* [Rosa światłości]²⁹ zawierające 81 dawnych pieśni modlitewnych odpisanych i skorygowanych przez Szadala z modlitewników ręcznie pisanych w 1837 r., z uwagami Salomona Zalmana Chaima Halberstama³⁰ oraz z elegią Salomona ben Gabirola³¹ na cześć rabina Jekutiela³², ze wstępem i uwagami Szadala. Nosiło ono także niemiecki tytuł: *Hebräische religiöse Gedichte aus verschiedenen Manuscripten gesammelt von Samuel Dawid Luzzatto mit Anmerkungen von S. J. Halberstam*, a wydrukowane zostało w dzierżawionej przez Żupnika i Knollera drukarni przemyskiej kapituły greckokatolickiej³³. Fotooffsetowe wznowienie tego dzieła ukazało się w Jerozolimie w 1970 r.

W latach 1882–1894 Gräber wydał najbardziej cenioną z jego publikacji, zatytułowaną *Igrot Szadal* [Pisma Szadala], która zawierała wydany w dziewięciu

²⁷ *Literarische Chronik*, „Die Neuzeit” 1880, nr 27, s. 221–222.

²⁸ Rihal – akronim od hebrajskich słów „rabin Jehuda Halewi”.

²⁹ Tłumaczenie tytułu wg Iz 26,19.

³⁰ Salomon Zalman Chaim (Joachim) Halberstam (1832–1900), rabin, publicysta i bibliofil żyjący i działający w Krakowie i w Bielsku.

³¹ Salomon ben Gabirol (1002–1070), znany w świecie zachodnim także jako Awicebron, rabin i poeta działający w Andaluzji i Grenadzie, autor wybitnych dzieł filozoficznych.

³² Jekutieli ben Hassan, patron i przyjaciel Salomona ben Gabirola, skazany w wyniku intryg sądowych na śmierć w r. 1039.

³³ Szerzej o drukarni zob.: A. Siciak, *Dzieje książki w Przemyślu w okresie autonomii Galicji (1867–1914)*, Przemyśl 2012, s. 80–87.

tomach zbiór 690 hebrajskich listów napisanych przez Szadala i zebranych przez jego syna Izajasza. Publikacja ta opatrzona była także tytułem w języku niemieckim: *S. D. Luzzato's hebräische Briefe gesammelt von seinem Sohne Dr. Isaias Luzzatto*. Pięć pierwszych tomów (301 listów) zostało wydrukowanych w 1882 r. w Przemyślu w oficynie Żupnika i Knollera, a kolejne cztery (389 listów) w Krakowie w drukarni Józefa Fischera³⁴ (tomy 6 i 7 – 1891, tom 8 – 1892, tom 9 – 1894 r.). Fotooffsetowe wznowienie tej monumentalnej publikacji ukazało się w Jerozolimie w 1967 r.

Igrot Szir aszer heric ha-raw Szir z"l el Raszdał z"l (mi-sznat 593 ad sznat 620) [Pisma błp. Szir³⁵ do błp. Raszdał³⁶ (od 1833 do 1860 r.)] to wydana w 1885 r. dwutomowa książka nosząca także tytuł w języku niemieckim: *S. L. Rappoport's hebräische Briefe an S. D. Luzzatto (1833–1860)*. Zawiera pisane do Szadala listy Salomona Judy Rappaporta (1790–1867), rabina Tarnopola w latach 1838–1840, a następnie, aż do śmierci, rabina Pragi. Obydwa tomy były drukowane w dzierżawionej przez Żupnika, Knollera i Hammerschmidta oficynie przemyskiej kapituły greckokatolickiej.

Także w 1885 r. ukazała się broszura *Michtawej bikoret* [Recenzje], opatrzona również tytułem w języku niemieckim: *Urtheile der Presse über S. L. Rappoport's hebräische Briefe nebst Urtheile über S.D. Luzzatto's Correspondens*. Obejmuje ona zestaw recenzji prasowych, odnoszących się do dwóch wydanych wcześniej publikacji, zawierających korespondencję pisaną przez Szadala do różnych odbiorców i do Szadala przez rabina Rappaporta. Drukowana była w przemyskiej oficynie Żupnika, Knollera i Hammerschmidta.

Rok później ukazała się księga *Simchat ha-regel* [Radość pielgrzymowania] autorstwa ucznia Szadala, włoskiego rabina, pisarza, tłumacza i komentatora tekstów biblijnych Mojżesza Izaka Aszkenazego³⁷ (1821–1898). Jest to zbiór dawnych kazań dedykowany przez autora jego przyjacielowi Jakubowi Abulafii, sędziemu trybunału rabinackiego w mieście Gorycja we Włoszech. Księga była drukowana w przemyskiej oficynie Żupnika, Knollera i Hammerschmidta. Natomiast w latach 1886–1888 Gräber wydaje część drugą tomu drugiego oraz wszystkie pięć części tomu szóstego najważniejszego dzieła tegoż autora noszącego tytuł *Hoil Mosze* [Począł Mojżesz]³⁸ i zawierającego jego komentarze do wszystkich 24 ksiąg hebrajskiej Biblii³⁹. Wydane przez

³⁴ A. Gruca, *Działalność wydawnicza drukarni krakowskich w okresie autonomii galicyjskiej*, w: *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-biograficzne, księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz*, [red. E. Andrysiak], Łódź 2011, s. 143.

³⁵ Szir – akronim od: Salomon Juda Rappaport.

³⁶ Raszdał – akronim od: pan Samuel Dawid Luzzatto.

³⁷ Znany był także pod włoskim nazwiskiem Tedeschi (Tedeschi po włosku i Aszkenazy w starohebrajskim oznaczają to samo – Niemiec).

³⁸ Tłumaczenie tytułu wg Pwt 1,5.

³⁹ Dzieło to było wydawane w latach 1870–1892 w różnych miastach: t. 1 – Livorno 1881; t. 2, cz. 1 – Gorizia (Görz) 1870; t. 2, cz. 2 – Kraków 1892; t. 3 – Przemyśl 1886; t. 4 (dwie części) – Livorno 1880; t. 5 – Padwa 1877; t. 6 (pięć części) – Przemyśl 1888.

Gräbera tomy były drukowane w Krakowie przez Józefa Fischera (t. 2, cz. 2) i w Przemyślu przez Żupnika, Knollera i Hammerschmidta (t. 6, cz. 1–5).

Lata 1888–1889 zaowocowały dwoma tytułami dzieł Szadala i jednym jego ucznia. Pierwszym z nich była książka *Pninej Szadal* [Perły Szadala], opatrzona także tytułem w języku włoskim: *Scelta di scritti sparsi ebraici di Samuel David Luzzatto da Trieste pubblicata da' suoi figli a cura di Eisig Gräber di Jaroslau*. Jest to zbiór rozproszonych listów Szadala zebranych przez jego synów Filossena, Izajasza i Beniamina. Książka była drukowana w Przemyślu w oficynie Żupnika, Knollera i Hammerschmidta. Drugim była *Bejt ha-ocar* [Skarbnica] obejmująca drugi i trzeci z serii trzech tomów z zebranymi przez synów Szadala jego pismami. Drugi z trzech tomów opatrzony był także łacińskim tytułem: *Samuelis Davidis Luzzatto tergestini Bibliotheca in qua Hebraica ejus Synonymia continentur. Fascilus II. quem Scia Da Lii Filii ordinaverunt et Eisig Gräber impensis propriis publicavit, Jaroslavii* i zawierał opracowanie synonimów spotykanych w języku hebrajskim. Natomiast tom trzeci opatrzony tytułem *Samuelis Davidis Luzzatto tergestini Bibliotheca in qua tria hebraica ejus scriptae potissimum poetica philologicae continentur. Fascilus III. quem Scia Da Lii Filii ordinaverunt et Eisig Gräber impensis propriis publicavit, Jaroslavii* zawierał filologiczne opracowanie hebrajskich poezji. Pierwszy tom z tej serii ukazał się – bez udziału Gräbera – we Lwowie w 1847 r. (drukarnia Ewy Grossmann) i ponownie w 1881 r. (drukarnia Anny Wajdowicz), tom drugi w Przemyślu w 1888 r. (drukarnia Żupnika, Knollera i Hammerschmidta), a tom trzeci w Krakowie w 1889 r. (drukarnia Józefa Fischera).

Dziełem napisanym przez ucznia Szadala była książka *Biurei Ralbag* [Objaśnienia Ralbaga]⁴⁰. Zawiera ona zbiór objaśnień do biblijnych Ksiąg Ezdrasza i Nehemiasza oraz do obydwu Ksiąg Kronik, opracowany przez włoskiego rabina i uczonego Mordechaja Mortara Halewiego (1815–1894) na podstawie manuskryptu średniowiecznego francuskiego filozofa, talmudysty, matematyka, fizyka i astronoma Lewiego Ben Gerszona (1288–1344), znanego także jako Gersonides bądź jako Magister Leo Hebraeus. Drukowana była w oficynie Józefa Fischera w Krakowie. Fotooffsetowe wznowienie tej książki ukazało się w Jerozolimie w 1971 r.

W 1895 r. Gräber wydał ostatnią z książek autorstwa Szadala, zatytułowaną *Ohew ger* [Miłuje cudzoziemca]⁴¹ i opatrzoną także łacińskim tytułem: *Philoxenus sive de Onkelosi, chaldaica Pentateuche versioni*. Poświęcona jest naukowej analizie tłumaczenia Pięcioksięgu na język aramejski, znanego jako Targum Onkelosa⁴². Została wydrukowana w Krakowie w oficynie Józefa

⁴⁰ Ralbag – akronim od hebrajskich słów „rabin Lewi Ben Gerszon”.

⁴¹ Tłumaczenie tytułu wg Kpł 10,18.

⁴² Targum to po hebrajsku „tłumaczenie”. Onkelos (I/II w.), żydowski uczony, siostrzeniec cesarza Tytusa, który przeszedł na judaizm, autor tłumaczenia Pięcioksięgu z hebrajskiego na aramejski, który w owym czasie (po powrocie Żydów z niewoli babilońskiej) był językiem powszechnie przez nich używanym.

Fischera. Było to drugie wydanie tej książki, a pierwsze ukazało się w Wiedniu w 1830 r. (druk Anton Schmid). Fotooffsetowe wznowienie wydania krakowskiego ukazało się w 1974 r. w Jerozolimie oraz ponownie w Maale Gilboa (Izrael) w 2022 r.

Pozostałych wydanych przez Szealtiel Ajzyka książek nie łączy już ani wspólny autor, ani tematyka, jednak w większości są to dzieła wpisujące się w mniejszym lub większym stopniu w nurt oświeceniowy.

Pierwsza z nich to opublikowana w 1885 r. księga *Szaarej Cijjon* [Bramy Syjonu] XIV-wiecznego prowansalskiego uczonego i rabina Isaaca de Lattes, nosząca także tytuł w języku niemieckim: *Beitrag zur Geschichte des Judenthums bis zum Jahre 1372 von Rab. Isaac de Lattes mit Ammerkungen und einer Einleitung versehen von Salomon Buber*. Została opatrzona wstępem i uwagami galicyjskiego uczonego i badacza dzieł religijnych Salomona Bubera (1827–1906) i opisuje dzieje wybitnych rabinów żyjących w pokoleniu autora (do 1372 r.) i w pokoleniach wcześniejszych. Drukowana była w przemyskiej oficynie Żupnika, Knollera i Hammerschmidta. Fotooffsetowe wznowienie tej księgi ukazało się w 1969 r. w Tel Awiwie.

W 1887 r. Gräber wydaje cztery książki. Pierwsza z nich to *Agudat prachim* [Wiązanka kwiatów], książka autorstwa rabina miasta i wyspy Korfu Józefa Menachema Halewiego (zm. 1887) opatrzona także tytułem w języku łacińskim: *Anthologia Hebraica*. Jest to zbiór opowieści, legend, anegdot, przysłów, zagadek i wierszy mający na celu – jak głosił podtytuł – „wychowanie młodzieży naszych czasów w nauce Tory”. Książka była drukowana w lwowskiej oficynie Anny Wajdowicz. Druga to *Ohel Issachar* [Namiot Issachara] autorstwa Jakuba Reifmanna (1818–1895) zawierająca biografię wybitnego XVI-wiecznego autora komentarzy do Biblii i Talmudu Issachara Bermana ze Szczepieszyna i opis jego dzieł, a także zarys historii miasta Szczepieszyna, wraz z uwagami i objaśnieniami frankfurckiego rabina Nahuma Brüll (1843–1891). Książka była drukowana w przemyskiej oficynie Żupnika, Knollera i Hammerschmidta. Trzecia to *Or we-hoszech* [Światło i ciemność], książka Dawida Kahanego (1838–1915) zawierająca dzieje braci Jakuba i Immanuela Francesów, Lobelego Prostitza oraz Chaima Malacha⁴³. Wydrukowana została w dzierżawionej przez Żupnika i Knollera drukarni przemyskiej kapituły greckokatolickiej. A czwarta to *Peszer dawar* [Znaczenie rzeczy]⁴⁴, książka autorstwa Saadji al-Fajumiego (882–942), znanego także jako Saadja Gaon i działającego w kalifacie Abbasydów na terenie obecnego Iraku, średniowiecznego rabina, filozofa i komentatora tekstów biblijnych. Zawiera objaśnienia 90 różnych terminów

⁴³ Jakub i Immanuel Francesowie to XVII-wieczni żydowscy poeci żyjący w Italii. Obydwaj byli zdecydowanymi oponentami kabalizmu i sabataizmu, co znajdowało wyraz w ich twórczości. Lobele Prosnitz i Chaim Malach to XVII-wieczni kabaliści i propagatorzy sabataizmu (pierwszy pochodził z Moraw, a drugi z Polski), oddziałujący nie tylko na znaczne kręgi Żydów w swych krajach, ale także w innych państwach europejskich.

⁴⁴ Tłumaczenie tytułu wg Koh 8,1.

talmudycznych. Wydrukowana została w dzierżawionej przez Żupnika i Knollera drukarni przemyskiej kapituły greckokatolickiej.

Trzy lata później ukazuje się książka *Sefer ha-zikaron* [Księga pamięci] autorstwa rumuńskiego historyka, dziennikarza i publicysty Mojżesza Schwartzfelda (1857–1943). Zawiera jego przetłumaczone z języka rumuńskiego wystąpienie z 31 I 1887 r. na forum Towarzystwa Badaczy Dziejów Żydów w Rumunii poświęcone dziejom tego towarzystwa oraz urodzonemu w Brodach, lecz działającemu w Rumunii wybitnemu lekarzowi, filozofowi i promotorowi rumuńskiej kultury Iuliu Baraschowi (1815–1863). Książka została wydrukowana w oficynie Józefa Fischera w Krakowie.

W 1895 r. Gräber wydaje *Szem we-szeerit* [Imię i potomstwo]⁴⁵, książkę autorstwa pochodzącego ze Lwowa londyńskiego rabina, pisarza, poety i publicysty Józefa Kohna-Zedeka (1827–1903). Książka opisuje pokrótce dzieje Żydów w Przemyślu i poświęcona jest biografii i dziełom kilku najbardziej znanych przemyskich rabinów. Wydrukowana została w oficynie Józefa Fischera w Krakowie. Publikacja ta ukazała się ponownie w Devie w Rumunii w 1929 r., a fotooffsetowe wznowienie wydania krakowskiego w Jerozolimie w 1968 r. oraz wznowienie wydania jerozolimskiego w Aszdod w 1998 r. W tym samym roku ukazuje się także *Bikoret tihje* [Odbędzie się śledztwo]⁴⁶, broszura autorstwa wspomnianego wcześniej Salomona Bubera zawierająca (jak głosi podtytuł) 90 uwag do wydanej w Warszawie w 1893 r. książki *Psikta rabbati de Raw Kahana* [Wielkie orzeczenie rabina Kahany]⁴⁷, składającej się z komentarzy kilku autorów do opowieści biblijnych. Broszura *Bikoret tihje* została wydrukowana w Krakowie przez Józefa Fischera.

Pierwszy z dwóch wydanych w 1896 r. przez Gräbera tytułów to *Diwrej Jeszaja* [Słowa Izajasza], książka zawierająca wiersze i listy Izajasza Tugendholda (XVIII w.), pioniera ruchu oświeceniowego w Galicji, autora wielu utworów poetyckich i prozatorskich pisanych w języku hebrajskim, opracowana i przygotowana do druku przez działającego w Kijowie działacza oświeceniowego, nauczyciela i publicystę Izaka Jakuba Weissberga (1841–1904). Została wydrukowana w Krakowie w oficynie Józefa Fischera. Drugi to *Igrot Ribal* [Listy Ribala]⁴⁸ zawierający 14 listów Izaka Bera Lewinsohna (1788–1860), pisarza, satyryka i jednego z liderów ruchu oświeceniowego w carskiej Rosji, opracowanych i przygotowanych do druku przez wspomnianego wyżej Weissberga. Tom został wydrukowany w Krakowie w oficynie Józefa Fischera.

Wydawnicze dzieło Szealtiel Ajzyka wieńczy *Iwa le-moszaw* [Tej siedziby zapragnął]⁴⁹, książka opatrzona także niemieckim podtytułem: *Enthaltend*

⁴⁵ Tłumaczenie tytułu wg 2 Sm 14,7.

⁴⁶ Tłumaczenie tytułu wg Kpł 19,20.

⁴⁷ Tytuł (w języku aramejskim) nawiązuje do tytułów dwóch anonimowych dzieł talmudycznych: *Psikta de Raw Kahana* (V–VI w.) i *Psikta rabbati* (ok. 845 r.).

⁴⁸ Ribal – akronim od hebrajskich słów „rabin Izak Ber Lewinsohn”.

⁴⁹ Tłumaczenie tytułu wg Ps 132,13. Słowo „iwa”, znaczące po hebrajsku „zapragnął”, winno jednak w tym przypadku być odczytywane także jako akronim AVH utworzony od

Biographien und Grabstein-Inschriften der Rabbiner der drei Gemeinden Altona, Hamburg, Wandsbek, mit 24 Abbildungen. Autorem tej publikacji był rabin Altony Jechezkel Duckesz (1868–1944). Zawiera ona biografie rabinów Hamburga, Altony i Wandsbek. Była wydana w Krakowie i drukowana w tamtejszej drukarni Józefa Fischera. Fotooffsetowe wznowienie tej książki ukazało się w Jerozolimie w 1968 r.

Równolegle do wydawania książek Gräber zajmował się także redagowaniem i wydawaniem periodyków. W latach 1880–1881 wydawał „Ha-ohew amo we-erec moladto” [Kochający swój naród i kraj urodzenia], ukazujące się dwa razy w miesiącu czasopismo redagowane przez Gräbera wraz z Awigdor-em Mermelsteinem⁵⁰ i opatrzone podtytułem „Der Patriot”. Pierwszy numer ukazał się w grudniu 1880 r. Oprócz tego, że był to periodyk wydawany „przez kochających swój naród”, zawierał wyraźne tendencje asymilacyjne i nieskrywane dążenie do zbliżenia z narodem polskim. W artykule redakcyjnym napisano, że warto „obudzić miłość naszych braci Żydów do Polaków, panów tej ziemi i naszych dobroczyńców, nauczyć naszą młodzież mówić językiem ludu tej ziemi, abyśmy nie byli przez nich uważani za niemych, którzy nie potrafią otworzyć ust”⁵¹. Publicystyczne ambicje redaktorów były niemałe, o czym świadczy fakt, że na stronie tytułowej podawano ceny prenumeraty nie tylko dla potencjalnych czytelników z Austro-Węgier, ale także z Rosji, Niemiec, USA, Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch i Rumunii. Ambicje te nie zostały jednak spełnione, gdyż ukazało się zaledwie 13 numerów. Ostatni w czerwcu 1881 r. Czasopismo to było drukowane w przemyskiej oficynie Żupnika i Knollera i w Przemyśle mieściła się jego redakcja.

Dopiero sześć lat później Szealtiel Ajzyk zdecydował się na redagowanie kolejnego periodyku, którym był wydawany w latach 1887–1902 „Bejt ocar ha-safrut mukdasz le-Tora we-chochma, imrej bikoret we-diwej szir u-melica me-et chachamim we-newonim kruej szem” [Skarbnica literatury poświęcona Torze i mądrości, artykuły krytyczne oraz poezja i literatura pióra znanych mędrców i inteligentów]. Składał się z sześciu roczników redagowanych przez Gräbera wspólnie z Samuelem Philipem⁵². Czasopismo opatrzone było

nazw miast Altona, Wandsbek, Hamburg (dwa pierwsze są częścią hamburskiej aglomeracji i kraju związkowego Hamburg).

⁵⁰ Awigdor (Wiktor) Mermelstein (1851–1925), galicyjski działacz oświeceniowy i narodowy, syn jednego z pionierów przemysłu naftowego w Galicji Beniamina Mermelsteina. Otrzymał wykształcenie religijne i świeckie. Pracował w Przemyśle jako nauczyciel języka hebrajskiego. W 1875 r. założył towarzystwo „Jiszuw Erec Israel” [Osadnictwo Kraju Izraela] mające na celu ekonomiczne wsparcie dla Żydów emigrujących z Galicji i osiedlających się w Izraelu (wówczas część Imperium Osmańskiego), a w 1894 r. założył w Przemyśle 5-klasową szkołę hebrajską „Mikwe Israel” [Nadzieja Izraela]. W latach 1876–1879 odbył podróż zagraniczną, odwiedzając m.in. Indie, Japonię i Izrael. W 1912 r. opuścił Przemyśl i osiedlił się w Bielsku, gdzie zajął się działalnością handlową.

⁵¹ [Artykuł redakcyjny], „Ha-ohew amo we-erec moladto” 1881, nr 12, s. 6.

⁵² Samuel Philip (ur. 1862), zamieszkały we Lwowie publicysta i wydawca.

także tytułem w języku niemieckim: „Magazin für Hebräische Literatur und Wissenschaft, Poesie und Belletristik”, choć zawarte w nim artykuły były wyłącznie w języku hebrajskim⁵³. Rocznik I (1887) był drukowany w Przemyśle w oficynie Żupnika, Knollera i Hammerschmidta, natomiast roczniki II–VI ukazały się w latach 1888–1902 w Krakowie w drukarni Józefa Fischera. W 1897 r. w poświęconym literaturze berlińskim czasopiśmie „Ha-sziloach” ukazała się obszerna i bardzo pochlebna dla wydawców recenzja artykułów zawartych w piątym roczniku⁵⁴.

W tym samym czasie (1887–1902) Gräber wydał „Le-korot ha-gzerot al Israel” [Do dziejów prześladowań narodu Izraela], sześć pierwszych z siedmiu zeszytów redagowanych przez działającego w Petersburgu, Żytomierzu i Odessie rabina, pisarza i bibliografa Chaima Jonasa Gurlanda (1843–1890), noszących wspólny tytuł i opatrzonych także niemieckim tytułem: „Beiträge zur Geschichte der Judenverfolgungen”. Był to wydany odrębnie zbiór tekstów zaczerpniętych z opisanych powyżej roczników „Bejt ocar ha-safrut”, poświęconych dziejom prześladowań i rzezi Żydów w czasie powstań kozackich w latach 1648–1649 (powstanie Chmielnickiego) i 1768 (powstanie Gonty). Pierwszy zeszyt został wydrukowany w Przemyśle w oficynie Żupnika, Knollera i Hammerschmidta. Kolejne zeszyty były drukowane i wydawane w Krakowie (zeszyty 2–6, 1888–1892, drukarnia Józefa Fischera) i – już bez udziału Gräbera – w Odessie (zeszyt 7, 1892, drukarnia Aba Duchny). Wszystkie zeszyty zostały wydane ponownie, tym razem w jednym tomie, w Jerozolimie w 1972 r.

Ostatnim z wydawanych przez Gräbera periodyków był „Beit ha-midrash” [Dom modlitwy]. Był to pierwszy (i jedyny) numer poświęconego Torze i naukom judaistycznym czasopisma redagowanego przez działającego na Podolu i w Niemczech pisarza, eseistę i filozofa Michę Józefa Berdyczewskiego (1865–1921). Drukowane było w oficynie Józefa Fischera w Krakowie.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż Szealtiel Ajzyk Gräber był niewątpliwie postacią wybitną i wyróżniającą się w żydowskich kręgach Przemyśla i Jarosławia. Dzięki jego działalności działacze oświeceniowi obydwu tych miast podążali wytyczoną przez Samuela Dawida Luzzatto drogą żydowskiego oświecenia i uzyskali szerokie uznanie także poza Galicją. Wydawnicze i redakcyjne dzieło Gräbera zostało dostrzeżone i odnotowane w ówczesnych zagranicznych periodykach fachowych poświęconych

⁵³ Należy tu wyjaśnić, że w artykule poświęconym jarosławskim drukarniom (G. Żurawska, *Dziewiętnastowieczne drukarstwo jarosławskie*, „Rocznik [Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia]” R. 14, 2000–2002, s. 34) błędnie podano, iż była to publikacja w języku niemieckim i że periodyk ten był drukowany w Jarosławiu.

⁵⁴ M. Balszan [J.L. Kantor], *Sfarim we-sofrim* [Książki i pisarze], „Ha-sziloach” 1896–1897, nr 1, s. 460–473.

literaturze teologicznej⁵⁵, a jego „niesłabnąca aktywność” na polu wydawniczym była bardzo pozytywnie oceniana także w Stanach Zjednoczonych, o czym świadczyć może artykuł redakcyjny w wydawanym w Nowym Jorku miesięczniku „The Menorah”, omawiający jego dokonania i zachęcający amerykańskich rabinów do publikacji swych prac w rozpoczętej właśnie serii wydawniczej „Bejt ocar ha-safrut”⁵⁶. Warto dodać, że także współcześni nam znawcy przedmiotu z renomowanego Uniwersytetu Cornella w stanie Nowy Jork docenili jego dokonania, stwierdzając, iż „publikacje Gräbera wypełniały luki kulturowe między uczonymi Wschodu i Zachodu końca XIX wieku”⁵⁷. Niestety, mimo swych dokonań, Szealtiel Ajzyk Gräber został zapomniany jeszcze za życia nawet w swym rodzinnym Jarosławiu. Jego śmierci nie odnotowała żadna z miejscowych (ani przemyskich) gazet.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Przemyśle:

- sygn. 56/1924/0/4, k. 80, akt urodzenia Józefa Meira Gräbera.
- sygn. 56/1924/0/5, k. 76, akt urodzenia Chaima Gräbera.
- sygn. 56/1924/0/6, k. 88, akt urodzenia Miriam Perl Gräber.
- sygn. 56/1924/0/6, k. 321, akt urodzenia Hanocha Gräbera.
- sygn. 56/1924/0/20, k. 102, akt zgonu Chaima Gräbera.
- sygn. 56/2136/1/18, k. 10, akt urodzenia Frimet Gräber.
- sygn. 56/2136/1/21, k. 106, akt urodzenia Chaima Mojżesza Gräbera.
- sygn. 56/2136/1/25, k. 4, akt urodzenia Ozjasza Lewiego Gräbera.
- sygn. 56/2136/2/88, k. 14, akt ślubu Izaka Lejba Gräbera i Chai Holz.
- sygn. 56/2136/2/92, k. 2, akt ślubu Szealtiel Ajzyka Gräbera i Mirl Lichtbach.
- sygn. 56/2136/2/124, k. 5, akt ślubu Markusa Schliesselfelda i Frimet Gräber.
- sygn. 56/2136/3/182, k. 26, akt zgonu Chai Gräber.
- sygn. 56/2136/3/251, k. 38, akt zgonu Szealtiel Ajzyka Gräbera.
- sygn. 56/2136/3/1191, k. 10, akt zgonu Izaka Lejba Gräbera.

Źródła drukowane:

- J. Burger, *Galicyjska księga adresowa*, Lwów 1896, s. 135.
„Österreichischer Zentralkataster sämtlicher Handels- Industrie- und Gewerbebetriebe, X. Band, Die Betriebe von Galizien und Bukowina”, Wien 1903.

⁵⁵ M.in.: C. Siegfried, *Literatur zum Alten Testament*, „Theologischer Jahresbericht” R. 5, 1896, s. 83, 87; *Literary Department*, „The Magazine of Christian Literature” 1892, nr 1, s. 93; *Ouvrages offerts à la Société des Études Juives*, „Actes et Conférences de la Société des études juives” 1886, nr, 1, s. 88.

⁵⁶ *Editor's Bureau*, „The Menorah” 1887, nr 3, s. 206–207.

⁵⁷ E. Schrijver, L. Meiboom, *Fables in Jewish Culture*, Ithaca, NY 2023, s. 348.

Opracowania:

- [Artykuł redakcyjny]; „Ha-ohew amo we-erec moladto” 1881, nr 12, s. 1–6.
 M. Balszan [J.L. Kantor], *Sfarim we-sofrim* [Książki i pisarze], „Ha-sziloach” 1896–1897, nr 1, s. 460–473.
Editor's Bureau, „The Menorah” 1887, nr 3, s. 203–209.
 N.M. Gelber, *Toldot ha-tnea ha-cijonit be-Galicja* [Dzieje ruchu syjonistycznego w Galicji], Jeruzalajim 1958.
 S.A. Gräber, *Esteraich. Przemiszl* [Austria, Przemyśl], „Ha-Cfira”, 21 X 1874, nr 15, s. 114.
 S.A. Gräber, *Esteraich. Przemiszl* [Austria, Przemyśl], „Ha-Cfira”, 16 IX 1875, nr 36, s. 282.
 S.A. Gräber, *Esteraich-Ungarn. Pszemiszl* [Austro-Węgry. Przemyśl], „Ha-Cfira”, 26 V 1875, nr 20, s. 154–155.
 A. Gruca, *Działalność wydawnicza drukarń krakowskich w okresie autonomii galicyjskiej*, w: *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-biograficzne, księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz*, [red. E. Andrysiak], Łódź 2011.
Kawim le-dmuto szel ha-sofer Szealtiel Ajzyk Gräber [Zarys postaci pisarza Szealtiel Ajzyka Gräbera], w: *Sefer Jaroslaw. Gal-ed le-zecher irejnu* [Księga Jarosławia. Pomnik pamięci naszego miasta], red. I. Alperowitz, Tel Awiw 1978.
 G. Kresel, *Leksikon ha-safrut ha-iwrit be-dorot achronim* [Leksykon literatury hebrajskiej w ostatnich pokoleniach], t. 1, Merchawja 1965.
 Ch.D. Lippe, *Bibliographisches Lexicon der gesammten jüdischen Literatur der Gegenwart*, Wien 1879.
Literarische Chronik, „Die Neuzeit” 1880, nr 27, s. 221–222.
Literary Department, „The Magazine of Christian Literature” 1892, nr 1, s. 78–95.
Maasim be-kol jom [Czyni codzienne], „Ha-Melic”, 28 VIII 1878, nr 7, s. 148.
 K.D. Majus, *Drukarze i wydawcy hebrajskich i żydowskich druków w Przemyślu*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2020, t. 14, z. 2, s. 255–285.
Mazkeret Lewi. Sefer zikaron lichwod ha-raw dr Lewi Freund [Pomnik Lewiego. Księga pamięci ku czci dra Lewiego Freunda], red. M. Mikam, C. Karl, Tel Awiw 1953.
 D. Nitzani, *Tnuot politiot be-rechow ha-jehudi* [Ruchy polityczne na żydowskiej ulicy], w: *Sefer Pszemiszl (Przemyśl Memorial Book)*, red. A. Menczer, Tel Awiw 1964.
Ouvrages offerts à la Société des Études Juives, „Actes et Conférences de la Société des études juives” 1886, nr 1, s. 87–88.
Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie, t. 1–2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
 A. Potocki, *Słownik biograficzny Żydów z Podkarpackiego*, Rzeszów 2010.
 E. Schrijver, L. Meiboom, *Fables in Jewish Culture*, Ithaca, NY 2023.
 A. Siciak, *Dzieje książki w Przemyślu w okresie autonomii Galicji (1867–1914)*, Przemyśl 2012.
 C. Siegfried, *Literatur zum Alten Testament*, „Theologischer Jahresbericht” R. 5, 1896, s. 1–96.
 N. Sokołow, *Sefer zikaron le-sofrej Israel ha-chajim itanu ka-jom* [Księga pamięci żyjących obecnie pisarzy żydowskich], Warszawa 1889.
 M. Thulin, *Kaufmanns Nachritendienst. Ein jüdisches Gelehrtennetzwerk im 19. Jahrhundert*, Göttingen 2012.
 G. Żurawska, *Dziewiętnastowieczne drukarstwo jarosławskie*, „Rocznik [Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia]” R. 14, 2000–2002, s. 32–42.

Netografia:

- Ancestry*, <https://www.ancestry.com> [dostęp: 4.01.2024].
Geneanet, <https://en.geneanet.org> [dostęp: 6.04.2024].

Szaaltiel Ajzyk Gräber

לקורות
הגזרות על ישראל

קנטרס כולל :

- (א) טבח אוסאן בימי נאטטא בשנת תקכ"ח (1768).
(ב) לגזרות ישראל בימי חסיל בשנות ת"ח ות"ט (1648-49).
(ג) שתי קנות ותגלה על גזרות ת"ח ות"ט.
(ד) לקט ושבתה, או ענינים יאזנים רעננים לקרות הגזרות האלה.

יצא לאור

ר"י

חיי גורלאנד

בסאנק החדש :

בית אוצר הספרות

פרעמישל תרמ"ז.

דוק ווסניק קאאלער פס האטערשערט

Le-korotha-gzerot...

BEITRÄGE
zur
Geschichte
der
JUDENVERFOLGUNGEN.

VON
Jonas Gurland
Magister.

Soparat-Abdruck aus dem:
„Jüd. liter. Magazin“

Herausgeber :
FISIG GRÄBER
Jaroslau (Galizien)

Trud Zupnik, Kuciler et Samerichanski in Veyruget.